

TE'VİL VE TEKFİR KURAMI ÇERÇEVESİNDE GAZZÂLÎ'NİN TOPLUMSAL BARIŞA KATKISI

Ahmet Mekin KANDEMİR
Arş. Gör., Konya NEÜ. AK. İlahiyat F.
ahmetmekin@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-0030-8297

Öz

Günümüzde Müslümanların yaşadığı siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın nedenlerinden biri de dini ve itikadi bölünmelerdir. Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra başlayan ihtilaflar farklı fırka ve mezheplerin doğmasıyla sonuçlanmış, bu fırka ve mezheplerin birbirini tekfir etmesiyle de Müslümanlar arasında iç çatışmalar ortaya çıkmıştır. Genel olarak Müslüman toplumlarda farklı düşünce ve inanç sahipleri ya tekfir edilmek suretiyle dinin dışına, ya da sapıklıkla ve bid'atçı olmakla itham edilerek Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat dairesinin dışına itilmiş; böylece farklı düşünce grupları dışlanmaya ve ötekileştirilmeye çalışılmıştır. İslam tarihinde ilk kez Haricilerle başlayan tekfir meselesi Müslümanlar arasındaki dini ve siyasi bölünmeleri derinleştiren ve etkileri bugün bile devam etmekte olan bir problemdir. Kendisi de bazı görüşlerinden dolayı tekfir edilen Gazzâlî (ö. 505/111) bu konuda bir risale kaleme alarak kendi mezhebi dışında kalan herkesi tekfir edenlere bu yolu kapatmıştır. Böylece o, İslam toplumlarında farklı mezhep ve cemaatlerin birlikte yaşamasını mümkün kılacak bir çerçeve oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, tekfir, te'vil, tolerans, birlikte yaşama.

THE CONTRIBUTION OF GAZZALI TO SOCIAL PEACE IN THE FRAMEWORK OF TAKFIR AND TA'WIL THEORIES

Abstract

One of the reasons for the political and economic instability of Muslims today is the religious and ideological divisions. The disputes that started shortly after the death of the Prophet, resulted in the emergence of different sects and internal conflicts between Muslims when these sects were mutually accused of disbelief (*takfir*). Generally, different thinkers and believers have been pushed out of religion by being accused of unbeliever or they have been pushed out of the room of Ahl al-Sunnah wa al-Jamaah by accusing them of heresy; so it seems that different groups of thought have been tried to be excluded and alienated in Muslim societies. Beginning with the Khawarij for the first time in Islamic history the takfir issue is a problem which deepens the religious and political divisions among Muslims and which effects continue even today. Gazzâlî (d. 505/111), which has been alienated because of some of his views has written an article in this subject and closed this path to whom that accused everybody outside their own sect of being unbeliever. Thus, he has established a framework to enable different denominations and communities to live together in Islamic societies.

Key words: Gazzâlî, takfir, ta'wil, tolerance, coexistence.

Atf: Ahmet Mekin Kandemir, "Te'vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî'nin Toplumsal Barışa Katkısı", *KADER*, 15/2 (2017), 343-361.

17-22 Mayıs/2017 tarihlerinde İspanya'da gerçekleştirilen "3. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Giriş

Küreselleşme farklı din, dil, kültür ve mezhepten insanların birlikte yaşamalarını kaçınılmaz hale getirmektedir. Ancak tüm bu farklılıkların bir arada barış ve huzur içinde yaşayabilmesi, geçmişte olduğu gibi bugün de önemli bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Demokrasi ve insan haklarının beşiği olarak gösterilen Batı'da bugün faşizmin ve İslamofobyanın yükselişe geçtiği; İslam coğrafyasında ise mezhep çatışmalarının yoğunlaştığı ve Müslümanların bir şiddet sarmalına girdiği görülmektedir. Bugün dünya genelinde insanlığın karşı karşıya olduğu en ciddi problemlerden biri şiddettir. Din, dil ve ırk farklılıklarının yanı sıra tarihten günümüze taşınan birçok karşıtlığın neden olduğu bu şiddet eylemleri, fiziki şiddetin yanı sıra baskı, dışlama ve asimilasyon şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Bunların tümüne bakıldığında dinsel ve mezhepsel farklılıkların bireysel veya kolektif birçok şiddet eylemini meşrulaştırmada bir gerekçe olarak kullanıldığı görülmektedir. Çoğu zaman siyasi, ekonomik ve tarihi nedenlerle ortaya çıkan çatışmalarda dini inanç ve değerler çokça ön plana çıkarılmakta; örneğin karşıt mezhep mensupları ile mücadele edilirken dini bir terminoloji devreye sokulmakta ve karşıt mezhep mensupları din dışılıkla, kâfirlikle ve kutsal değerlere muhalefetle suçlanabilmektedir.¹

Bu bakımdan İslam toplumlarını değerlendirdiğimizde tarih boyunca muhalif mezhep ve fırkaları küfürle, sapkınlıkla ve bid'atle suçlamak şeklinde üç dışlayıcı silahın kullanıldığını görmekteyiz. Şüphesiz hukukî ve siyasi sonuçları ile birlikte düşünüldüğünde bu silahların en tehlikelisi tekfirdir.² Müslümanların kendi içlerinden bir kişi veya zümreyi tekfir etmesi ilk olarak Siffin Savaşından sonra Hariciler tarafından başlatılmış bir uygulamadır. Onların kullandığı bu yöntem, İslam tarihi boyunca Müslümanların birbirlerine karşı kullandıkları etkili bir silah olmuştur. Ehl-i Sünnet kelimacıları ise Haricilerin tekfir ideolojisini reddederek "*ehl-i kible tekfir edilemez*" şeklinde genel bir ilke ortaya koymuş, fakat çoğunlukla buna bağlı kalamamıştır.

Gazzâlî'nin (ö. 505/111) yaşadığı dönemde Müslümanların karşılaştığı siyasi problemlerle birlikte mezhepler arası gerilim de doruk noktasına ulaşmış ve neredeyse her mezhep kendisi dışındaki tüm mezhepleri tekfir edecek bir noktaya gelmiştir. O dönemde tekfirin ulaştığı boyutlarla ilgili Gazzâlî somut bir takım örnekler vermektedir: Hanbelîler Allah Teâlâ'nın yukarıda oluşu (*fevk*)³ ve arşın üzerine istivası (*istivâ*)⁴ hususunda Hz. Peygamberi yalanladıkları gerekçesiyle Eş'arileri; buna karşılık Eş'ariler ise hiçbir şeyin Allah'ın dengi/benzeri olmadığını haber veren ayetleri⁵ yalanladıkları ve teşbihe düştükleri gerekçesiyle Hanbelîleri

¹ Şinasi Gündüz, "Kültürlerarası Barış ve Bir Arada Yaşamının Teolojik Temelleri" *İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2006): 19-20.

² Süleyman Uludağ, "Önsöz", *Gazzâlî, İslam'da Müsamaha* içinde, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), s. 8.

³ Nahl, 16/50;

⁴ Tâhâ, 20/5.

⁵ Şura, 42/11

tekkir etmişlerdir. Yine Eş'ariler Allah'ın görülebileceği hususunda Hz. Peygamberi yalanladıkları ve ilim ve kudret gibi ilahi sıfatları inkâr ettikleri gerekçesiyle Mu'tezile'yi küfre düşmekle suçlamışlardır. Mu'tezile ise Allah'ın sıfatlarını kabul etmelerinin Allah'tan başka kadim varlıklar kabul etmek anlamına geleceğini iddia ederek Eş'arileri tekkir etmiştir.⁶

Tekfir problemi bizzat Gazzâlî'nin de muzdarip olduğu bir konudur, çünkü bu silah kendisine de doğrultulmuştur. Özellikle tasavvuf ile ilgili yazdığı eserler kötülenmiş, kendisi Eş'ari mezhebinden sapmakla itham edilmiş,⁷ bazı Şafiî/Mâliki âlimler onun eserlerinin yakılması için fetvalar vermişlerdir.⁸ Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde bilhassa âlimlerin tekkir edilmesi o kadar yaygınlaşmıştır ki onun şu sözleri bu durumu güzel bir şekilde ifade etmektedir: *"Fikirlerinden dolayı kiskanılmayan, dışlanmayan ve hakarete uğramayanı hakir; küfür ve sapkınlıkla suçlanmayan kimseleri ise küçük görürüm"*.⁹

Gazzâlî siyasi misyonunun da bir gereği olarak tekkir sorununa bir çözüm üretmeye ve Müslümanların birlikte barış içinde yaşayabilecekleri itikadi/fikrî bir çerçeve oluşturmaya gayret etmiştir. Bu amaçla tekkir problemini teşhis etmekle işe koyulmuştur. Ona göre insanların bir birini tekkir etmesinin arka planında mezhep taassubu, cehalet gibi unsurlar bulunmakla birlikte, farklı mezheplerin birbirlerini tekkir ederken en çok kullandıkları gerekçe, yaptıkları *"te'vil"*ler olmuştur. Bu nedenle Gazzâlî te'vil konusunda bir yöntem geliştirmeye çalışmış ve te'vil gerekçe gösterilerek tekkirin meşrulaştırılmasının önüne geçmek istemiştir. Bu bağlamda Gazzâlî *"Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka"*, *"kânûnu't-te'vil"* ve *"ilcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-ke'âm"* adlı eserlerinde bu konuyu ele almış ve genel olarak te'vil nedir, neden gereklidir, yöntemi nasıl olmalıdır, kimler te'vil yapabilir, te'vilden dolayı küfre düşülür mü, kimler tekkir edilebilir, küfre düşenin hükmü nedir vb. sorulara cevap vermeye çalışmıştır. Çalışmamızın amacı *"Faysalü't-tefrika"* isimli eserini merkeze alarak Gazzâlî'nin Müslümanların birlikte yaşama kültürüne yaptığı katkıyı ortaya koymaktır.

A. Gazzâlî'nin Te'vil Kuramı

Gazzâlî öncelikle Kur'an-ı Kerim'de müteşâbih ayetlerin bulunduğunu, bundan dolayı da te'vilin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunun için Kur'an-ı Kerim'de müteşâbih ayetlerin olduğunu belirten ve te'vil ile ilgili fikir beyan eden tüm âlimlerin referans kabul ettiği Âl-i İmrân Suresindeki ayetle¹⁰ ilgili

⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, , *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, thk. R. M. Abdullah (Beirut: Dâru'l-Hikme, 1986), s. 49.

⁷ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 31-32.

⁸ Süleyman Dünya, *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*, çev. Ahmet Turan Arslan (İstanbul: Risâle Yayınları, 1992), s. 46-48; Uludağ, "Önsöz", s. 9.

⁹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 31.

¹⁰ "Kitabı sana O indirdi. Onun bazı ayetleri muhkemdir (ki) onlar Kitabın anasıdır/esasidir. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak, için onun müteşâbih ayetlerinin ardına düşerler. Oysa onun te'vilini Allah'tan başka kimse bilmez. İlimde derinleşenler: "Ona inandık,

değerlendirmeler yapmaktadır. “*el-Mustasfâ*” adlı eserinde o, eğer buradaki müteşâbih ayetlerle kastedilen kıyametin saati ise, bu durumda ayetin “*onu Allah’tan başkası bilemez, ilimde derinleşenler de buna inandık derler*” şeklinde okunması gerektiğini; eğer müteşâbih ile kıyamet saatinin dışında bir şey kast ediliyorsa bu durumda “*onun te’vilini Allah ve ilimde derinleşenler bilir*” şeklinde okunması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹ Konuyu ele alırken verdiği örnekler dikkate alındığında onun Kur’an ve hadislerde müteşâbih ifadelerin bulunmasını kaçınılmaz kabul ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü ona göre Hz. Peygamber insanlara Arap dilini kullanarak tebliğde bulunmuştur. Ancak dindeki bütün hakikatleri bu dilin kavramları ile ifade etmek mümkün değildir. Çünkü din o güne kadar bilinmeyen bazı hususlardan bahsetmiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber dilin imkânları ölçüsünde istiare ve mecaz kullanarak bunları anlatmıştır.¹² Ayrıca ona göre Kur’an ve hadislerdeki bazı ifadelerin zahiri üzere anlaşılması mümkün değildir, bunların mutlaka te’vil edilmesi gerekmektedir. Eğer bu ifadeler zahiri üzere yorumlanırsa bu durumda Allah için “*el*”,¹³ “*yüz*”,¹⁴ “*gelme*”¹⁵ vb. teşbih ve teccimi çağrıştıran ifadeleri olduğu gibi kabul etmek gerekecektir. Ona göre bu ayetlerin ilk muhataplarını böyle bir yanılığa düşmekten kurtaran en büyük karine daha önce bu konuda indirilmiş olan muhkem ayetlerdir.¹⁶ Sahabe Allah Teâlâ’nın teccim ve teşbihi çağrıştıran bu ifadelerden münezzeh olduğunu bildiğinden ayetteki bu ifadeleri anlamakta güçlük çekmemiştir.

Gazzâlî’ye göre İslam âlimlerinin neredeyse tamamı te’vile başvurmuştur. Örneğin te’vil yapmaktan en çok kaçınan Ahmed b. Hanbel bile şu üç hadisteki “*el*”, “*parmak*” ve “*nefes*”i mecaz ve istiare kabul etmiştir:

- a. “*Hacerü’l-esved, Allah’ın yeryüzündeki sağ elidir.*”¹⁷
- b. “*Mü’minin kalbi Rahman’ın iki parmağı arasındadır.*”¹⁸
- c. “*Ben Allah Teâlâ’nın nefesinin Yemen tarafından geldiğini hissediyorum.*”¹⁹

Bu hadisleri zahiri üzere anlamanın imkânsız olduğunu bilen Ahmed b. Hanbel, ilk hadisteki “*sağ el*”i bir mecaz olarak değerlendirmiş ve insanlara saygı ifadesi olarak

hepsi Rabbimiz katındandır” derler. Sağduyu sâhiplerinden başkası düşünüp öğüt almaz” (Â-i İmrân, 3/7).

¹¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*. thk. H.Z. Hâfız (Medine, 1993), c. II, s. 29-30.

¹² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İlcâmü’l-avâm ‘an ‘ilmi’l-keâm*, thk. İ. E. Muhammed, Mecmau’tür-resâilî’l-Gazzâlî (319-355) içinde (Mısır: Mektebetü’l-tevfikiyye, ts.), s. 345.

¹³ Sa’d, 38/75; Zâriyât, 51/47.

¹⁴ Bakara, 2/115.

¹⁵ Fecr, 89/22.

¹⁶ Gazzâlî bu muhkem ayetlere iki örnek vermektedir. Şuara, 42/11; Bakara, 2/22. (Gazzâlî, *İlcâmü’l-avâm*, s. 344).

¹⁷ Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fi süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl* (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1989), XII/34729.

¹⁸ Müslim, Kader, 3, 2654.

¹⁹ Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl*, XII/33951.

sağ el öpme âdetinde olduğu gibi Allah'a yaklaşmak için Hacerü'l-esved'in öpüldüğünü, hadisteki "sağ el" ifadesinin bu anlamda kullanıldığını söylemiştir. İkinci hadisteki "parmaklar" kelimesi ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel, Allah'ın parmakları olmasının imkânsız olduğunu kabul etmiş bu nedenle bunu "eşyayı dilediği gibi evirip çevirme kudreti" şeklinde te'vil etmiştir.²⁰ Ahmed b. Hanbel'in te'vil konusunda bu üç hadisle yetinmesini Gazzâlî, onun bunların dışındaki tüm nassları zahiri üzere anlamının mümkün olduğunu düşünmesine ve onun aklî ilimler konusunda bir derinliğe sahip olmamasına bağlamaktadır.²¹

Eş'ariliğin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'ari de te'vile başvurmuştur. "Amellerin terazi ile tartılması" ile ilgili nassları te'vil eden Eş'ari, amellerin değil, amellerin yazılı olduğu kâğıtların tartılacağını, Allah'ın bu kâğıtlarda üzerinde yazılan amellere göre bir ağırlık yaratacağını savunmuştur. Çünkü ameller arazdır, arazın ise bir cisim gibi tartılması mümkün değildir.²² Eş'ari naslardaki bu ifadeleri kendi döneminde zahiri üzere anlamak mümkün olmadığı için te'vil etmiştir. Mu'tezile âlimleri ise terazinin kendisini te'vil ederek bunun "herkese amellerinin miktarının bildirilmesi" olarak anlaşılması gerektiğini savunmuştur.²³ Bu örnekleri zikrettikten sonra Gazzâlî bu te'villerden hangisinin daha isabetli olduğuyla ilgilenmediğini ifade etmektedir. Ancak o, zikredilen örneklerdeki ifadeleri zahiri üzere anlamayı, yani Allah'ın gerçekten sağ eli ve parmakları olduğunu ve amellerin cisme dönüştürülerek terazide tartılacağını kabul etmeyi cehaletin son noktası olarak nitелеmekte, bu ifadeleri bu şekilde kabul eden kimselerin ise akılla bağlarını tümüyle kopardıklarını ifade etmektedir.²⁴

Bu örneklerden hareketle te'vilin kaçınılmaz olduğunu ortaya koyan Gazzâlî te'vil kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: "Te'vil bir delilin desteklediği ihtimalden ibaret olup, bu delil sayesinde zahirin delalet ettiği anlamdan daha ağır basan ve zanna galip gelen anlamdır. Her te'vil bir anlamda lafzı hakikatten mecaza çevirmektir."²⁵ Ancak ona göre te'vil edilmesi gereken bir nass ile te'vile müsait olmayan bir nassı ayırt etmek kolay bir iş değildir. Bu ayırımı yapacak kişilerin Arap dilini bu dilin temel kurallarını, istiâre, mecâz ve darb-ı mesellerin bu dildeki kullanım biçimlerini bütün incelikleriyle bilmesi gerekir.²⁶ Öte yandan amel ve uygulamaya ilişkin olmayan,

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaûti-Âdil Mürşid (Beirut: Müessesetür'r-Risâle, 2001), c. XI, s. 182.

²¹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 66.

²² İbn Fûrek, Ebû Bekr, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, nşr. Daniel Gimaret (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1987), s. 172.

²³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, neşr. ve çev. İlyas Çelebi (İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınevi, 2013), s. 668-670.

²⁴ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 67-68.

²⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, c. III, s. 88.

²⁶ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 91. Gazzâlî te'vil yapmaya ehil olanlarla ilgili bu kriterini ömrünün sonlarına doğru yazdığı "İlcâmü'l-avâ 'an 'ilmi'l-keîâm" adlı eserinde "ârif" olan kimselerle sınırlamış ve bu gruba dil, felsefe, fıkıh, tefsir, hadis ve kelam âlimlerini dâhil etmemiştir. Gazzâlî, âriflerin dışında kalan "avam"ın müteşâbih lafızların te'vilinden kaçınması gerektiğini belirtmiş, onlar için "takdis, tasdik, sükût, imsak, keff ve marifet ehlini teslim" şeklinde ilkeler belirlemiştir (Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm*, s. 320, 326).

tamamen bilgi ve inanç alanına giren bazı konuları tartışmanın sağlayacağı herhangi bir yarar bulunmamaktadır. Örneğin “amellerin tartılması” hususunu, Kur’anda anlatıldığı şekliyle, herhangi bir ayrıntıya girmeden inanmak yeterlidir. Bunun ayrıntısına girmek dünyada faydasız olduğu gibi, ahirette de Allah’ın sorumlu tutacağı bir konu değildir. Bu nedenle bu tür konularda soru sormak da, sorulan soruya cevap vermek de gereksizdir. Bunları bırakıp faydalı ilim ve amellere yönelmek gerekir.²⁷

Gazzâlî “*Kânûnu’t-te’vîl*” adlı kısa risâlesinde te’vil konusunda akıl-nakil dengesinin sağlanması gerektiğinden bahseder. O te’vil konusundaki yaklaşımlarını temel olarak te’vilde sadece akli esas alanlar, sadece nakli esas alanlar ve her ikisini birlikte dikkate alanlar üzere temelde üç yaklaşımın olduğunu ifade etmektedir. Hem akli hem nakli dikkate alanları da kendi içinde üç gruba ayırmaktadır: Akli ön plana çıkarıp, nakli akla tabi kılanlar, nakli ön plana çıkarıp akli nakle tabi kılanlar ve her ikisi arasında bir denge kurmaya çalışanlar. Gazzâlî bu sonuncu yaklaşımın daha isabetli olduğunu, kendisinin de bu tutumu tercih ettiğini, çünkü bu tutumun akıl-nakil arasında bir çatışma ve uyumsuzluğu değil, uyum ve bağdaşmayı esas aldığını ifade etmektedir.²⁸

Te’vil konusundaki genel yaklaşımını ortaya koyduktan sonra Gazzâlî, kendisinin belirlediği beş varlık türü bulunduğunu; bu varlık türleri esas alınmak suretiyle te’vil yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Onun tespit ettiği beş varlık türü şunlardır:

1. Zâtî Varlık: Akıl ve duylardan bağımsız olarak dış dünyada gerçekliğe sahip olan varlıklardır. Bunların varlığı çok açık ve nettir. Göklerin, yerin, canlıların ve bitkilerin varlığı gibi, bu varlık türü o kadar açıktır ki varlık dendiğinde insanların çoğunun aklına bunlar dışında bir varlık türü gelmez.²⁹ Zâtî varlık türü için o, ayetlerdeki “*arş*”³⁰, “*kürsî*”³¹ ve “*yedi kat göğü*”³² örnek gösterir. Kur’an-ı Kerim’de bahsedilen bu varlıklar realitede var olan mutlak hakiki varlıklardır. Duyularla ve akılla idrak edilsin veya edilmesin bunların gerçekte var oldukları kabul edilir. Bu ifadeler zâhiri üzere sabit olur, te’vil edilmez.³³

2. Hissî Varlık: Görüntüsü dışında bir varlığa sahip olmadığı halde görme kuvveti ile bir şeyin görülmesi gibi sadece hissen var olan, duyu organına mahsus bir varlık türüdür. Uyuyan veya hasta olan bir kişinin uyanırken gördüğü hayalî varlıklar bu

Gazzâlî’nin te’vil düşüncesindeki bu dönüşümün ayrıntıları için bkz. Mesut Okumuş, “Gazzâlî’nin Te’vil Anlayışının Gelişim ve Değişim Seyri”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Isparta: S.D.Ü Matbaası, 2014), 51-65.

²⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Kânûnu’t-te’vîl*. thk. İ. E. Muhammed, *Mecmua’tür’-resâilî’l-Gazzâlî (623-631)* içinde (Mısır: Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.), s. 626-627.

²⁸ Gazzâlî, *Kânûnu’t-te’vîl*, s. 625-627.

²⁹ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 50.

³⁰ Tâhâ, 20/5.

³¹ Bakara, 2/255.

³² Talak, 65/12.

³³ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 55.

türdendir. Bu şekilde görülen suretlerin/hayalî varlıkların dış dünyada bir gerçekliği bulunmamaktadır. Ancak duyu organları bunları dış dünyada varmış gibi algılayabilir.³⁴ Örneğin bir kimse nokta büyüklüğünde bir ateş parçasını eline alsın ve hızla sağa-sola düz bir şekilde hareket ettirse ateşten bir çizgi, çember şeklinde hareket ettirirse ateşten bir çember şekli oluştuğunu görecektir. Gerçekte ise ne çizgi ne de daire şeklinde bir ateş vardır. Gözün gördüğü çizgi ve dairenin dış dünyada bir gerçekliği bulunmamaktadır.³⁵

Gazzâlî hissî varlık türüne iki hadisi örnek gösterir. Birincisi Hz. Peygamber'in "Kıyamet gününde ölüm, güzel bir koç şeklinde getirilir ve cennetle cehennem arasında boğazlanır" hadisidir.³⁶ Gazzâlî ölümün bir araz olduğunu ve arazın da cisme dönüştürülemeyeceğini bilenlerin bu hadisi te'vil etmesi gerektiğini belirtir. Buna göre kıyamette insanlar bu koçu görecekler ve onun ölüm olduğuna inanacaklardır. Ancak bu gördükleri dış dünyada değil sadece onların duyularında var olacaktır. Bu gördükleri ahirette ölümün varlığından ümit kesmelerine neden olur. Bu durumda aslında boğazlanan koç değil kendisinden ümit kesilen şey, yani ölüm olmaktadır.³⁷

Bu varlık türüne Gazzâlî'nin verdiği ikinci örnek ise Hz. Peygamber'in "cennet bana şu duvarın yüzeyinde gösterildi"³⁸ şeklindeki sözleridir. Cisimlerin bir birinin içine giremeyeceğine (tedâhul) ve büyük bir cismin küçük bir cismin içine sığamayacağına akıl yürütmeye ulaşanlar bu hadisi şu şekilde yorumlamışlardır: Cennetin kendisi duvara nakledilmiş değildir, ancak onun sureti sanki gözle görülüyormuş gibi duvarda canlandırılmıştır. Büyük bir nesnenin küçük bir nesnede görülmesi imkânsız değildir. Örneğin biz küçük bir aynada koskoca gökyüzünü görebilmekteyiz.³⁹

3. Hayâlî Varlık: Duyu organlarıyla algıladığımız varlıkların, duyular devre dışı kaldığı zaman zihinde kalan suretleri/imajlardır. Örneğin insan gözleri kapalı iken bile zihninde bir fil veya at imajı canlandırabilir. Bu sırada sanki fil ve at görülüyormuş gibi zihinde eksiksiz bir suret meydana gelir. Ancak bunların o an için zihnin dışında bir gerçeklikleri yoktur.⁴⁰

³⁴ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 50.

³⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 51. Gazzâlî bu ifadelerinden hemen önce hissî varlık türüne Cebrail (a.s.)'in Hz. Peygambere farklı suretlerde temessül ederek görünmesini ve Hz. Peygamberin de onu bu şekilde görmesini örnek olarak vermektedir. Ancak Süleyman Dünya'nın da tespit ettiği üzere bu örnek onun hissî varlık tanımına tam olarak uymamaktadır. Duyulara konu olan hissî varlığın duyumsayanın dışında dış dünyada bir gerçekliğe sahip olmaması gerekir, ancak burada Cebrail (a.s.)'in Hz. Peygamber'in hisleri dışında gerçek bir varlığa sahip olmadığı söylenemez (Dünya, İman Küfür Sınırı; s. 154).

³⁶ Buhârî, Rekaik, 51, Meryem, 19; Müslim, Cennet, 40.

³⁷ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 55-56.

³⁸ Müslim, Küsûf, 3; Buhari, Salât, 40.

³⁹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 56.

⁴⁰ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 52.

Gazzâlî'nin hayâlî varlığa verdiği örnek Hz. Peygamberin şu sözüdür: “*Ben Yunus b. Mettâ'yı üzerinde Katvan işi bir aba olduğu halde telbiye edip dağlar da ona cevap veriyorken ve Allah Teâlâ da ona Lebbeyk Ey Yunus derken görüyor gibiyim.*”⁴¹ Burada Hz. Peygamberin hayalinde canlandırdığı bir olayı tasvir ederek anlattığı açıktır. Çünkü hadiste anlatılan olay Hz. Peygamberin doğumundan çok önce gerçekleşmiştir. Yani sözün söylendiği anda böyle bir olay gerçekleşmemiş, Hz. Peygamber de onu gerçek anlamda görmemiştir. Nitekim Hz. Peygamberin “görüyor gibiyim” ifadesini kullanması da bunu teyit etmektedir. Öte yandan hayal edilen her şeyin görme mahallinde de canlandırılması tasavvur edilebilir ve bu da müşahede olarak değerlendirilebilir.⁴²

4. Aklî Varlık: Bu varlık türü bir şeyin ruhu, hakikati ve manası olması anlamına gelir. Akıl, duyular, zihin ve dış dünyadaki bir varlığın bu varlık türlerindeki gerçekliğinden bağımsız olarak saf manasına ulaşmaya çalışır. Örneğin “el”in hem duyulara konu olan bir yönü, hem zihinde bulunan bir imajı hem de dış dünyada bir gerçekliği vardır. Ancak akıl tüm bunların dışında onun manasına ve hakikatine ulaşmaya çalışır. Bu da “*kudret*” ve “*tutma gücü*”dür. Aynı şekilde kalemin de bir sureti vardır, fakat onun hakikati onunla yazı yazılmasıdır.⁴³

Aklî varlığın te'vil edilmesi ile ilgili Gazzâlî iki hadisi örnek olarak verir. Birincisi “*Günahlarının cezasını çekip de cehennemden çıkan kimselere bu dünyanın on katı büyüklüğünde cennetten bir yer verilir*”⁴⁴ hadisidir. Hadisin zahirinden anlaşılan şey cennette verilecek yerin en, boy ve yüzölçümü bakımından dünyadan on kat daha büyük olmasıdır. Bu ise duyusal ve hayalî bir farktır. Ancak cennetin gökte olduğunu bildiren hadisleri bilenler, bu hadislere göre göğün dünyaya dâhil olduğunu, dünyanın on katı bir büyüklüğün dünyanın bir parçasına sığamayacağını düşünüp hayrete düşebilirler. Bu sorunu ancak te'vil yapmayı bilenler ortadan kaldıracaktır. O da bu hadiste kastedilen “on kat”ın manevi ve aklî olduğu şeklinde yapılacak bir yorumdur. Örneğin bir kimse “mücevher” ile “atı” kıyaslayarak “bu mücevher bu atın on katıdır” diyebilir. Burada kastedilen boyut itibarıyla bir kıyaslama değil “değer” itibarıyla bir kıyaslamadır.⁴⁵ Hadiste burada yapılan değer bazlı kıyaslamının bir benzeri yapılmış ve cehennemde günahlarını çektikten sonra müminlerin dünyadan daha değerli bir cennet bahçesine yerleştirileceğini anlatmak istemiştir.

Gazzâlî'nin aklî varlık ile ilgili verdiği ikinci örnek Hz. Peygamberin “*Allah Teâlâ Âdem (a.s.)'in çamurunu kırk gün boyunca elleriyle yoğurdu*” şeklindeki hadisidir. Bu hadisin zahirinden Allah Teâlâ'nın eli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Allah Teâlâ için organ anlamında “el” olamayacağını ve bunun teşbih anlamına geleceğine delil getirenler hadiste bahsedilen “el”in ruhani ve aklî olduğunu kabul ederler. Burada

⁴¹ Müslim, İman, 268.

⁴² Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 57.

⁴³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 52-53.

⁴⁴ Müslim, İman, 83.

⁴⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 57-58.

“el” den kasıt bir şeyi tutmaya ve kavramaya yarayan, kendisiyle iş yapılan, bir şeyi vermeye ve almaya yarayan vasıtaadır. Allah Teâlâ da melekler aracılığıyla kullarına ihsanda bulunur veya rızıklarını kısar.⁴⁶

5. Şibhî Varlık: Bu varlık türü suret olarak da hakikat olarak da ne duyularda, ne hayalde, ne akılda, ne de dış dünyada bizatihi bir varlığa sahiptir. Fakat var olan başka bir varlığa bir özelliği itibariyle benzediğinden şibhî (varlığa benzeyen varlık) varlık ismini almıştır.⁴⁷

Şibhî varlığın örneği de ayetlerde Allah Teâlâ için kullanılan “öfke (gadab)”, “özlem (şevk)”, “sevinç (ferah)” ve “sabır” gibi ifadelerdir. Örneğin öfkenin gerçek anlamı, sonucunda rahatlamak ve şifa bulmak amacıyla kalpteki kanın kaynamasıdır. Bu ise acı ve eksiklik anlamına gelir. Öfkenin ne bu anlamıyla ne de hissî, hayalî ve aklî anlamıyla Allah’a nispet edilmesi mümkün olmadığına delil ile ulaşanlar bunu öfke sonucu meydana gelen şeyleri başka bir şey olarak yorumlamış ve buradaki ceza vermeyi “irade etme” şeklinde anlamışlardır.⁴⁸

Bu şekilde bir ayeti veya hadisi bu beş varlık türünden herhangi birinde kabul eden ve buna uygun olarak te’vil eden bir kimse hiçbir şekilde tekfir edilemez. Ancak bu te’villerin caiz olabilmesi için zâhiri anlamı kast etmenin imkânsız olduğu bir delil ile ortaya konmalıdır. Eğer bir dinî ifadenin zahiri üzere anlaşılması mümkün ise te’vil caiz değildir. Bunun mümkün olmadığı ortaya konulursa öncelikle hissî varlığa, bu mümkün olmazsa hayalî varlığa, daha sonra sırasıyla aklî ve şibhî varlığa geçilmeli ve bu şekilde te’vil edilmeye çalışılmalıdır. Delile dayanan bir zorunluluk bulunmadıkça bir varlık derecesinden ötekine geçilmemelidir.⁴⁹

Bir varlık derecesinden ötekine geçmek için ihtiyaç duyulan delil konusunda da ihtilaf söz konusu olabilir. Örneğin Hanbelîler Allah Teâlâ’ya “fevk” yönünün nispet edilmesine engel hiçbir delil yoktur derken, Eş’ariler aynı şeyi Allah’ın görülmesi için savunurlar. Buradan da anlaşılacağı üzere bir mezhep diğer mezheplerin te’vile gerekçe olarak öne sürdüğü delilleri kabul etmeyebilir. Ancak bu delillerin yanlış olduğu kabul edilse bile buradan hareketle onları tekfir etmek doğru değildir. Delilde hatalı olanlar yanlış bir yorum yaptıkları için “dalâlet ehli”, Selef tarafından daha önce dile getirilmeyen bir görüşü ilk kez savunduklarından dolayı “bid’at ehli” olmakla nitelenebilir. Öte yandan bu delillerin herkes tarafından aynı şekilde anlaşılması da mümkün değildir.⁵⁰

⁴⁶ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 58.

⁴⁷ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 53.

⁴⁸ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 61.

⁴⁹ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 69.

⁵⁰ Gazzâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 69-70. Gazzâlî’nin te’vil kuramı ile daha detaylı bilgi için bkz. Sabri Yılmaz, *Kelamda Te’vil Sorunu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), ss. 53-87.

B. Gazzâlî'nin Tekfir Kuramı

Gazzâlî'ye göre tekfir çıkmazından kurtulmak “tekzip” ve “tasdik” kavramlarını doğru bir şekilde tanımlamakla mümkün olabilir. Çünkü küfür ve iman kavramları ancak bu iki kavramın tahlil edilmesiyle anlaşılabilir. Bu kavramlar tam olarak tanımlandığında ve hakikatleri bilindiğinde mezheplerin tekfir konusunda ne kadar aşırıya gittikleri açık bir şekilde görülür. Gazzâlî'ye göre iman, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i Allah'tan getirdiği şeyler hususunda tasdik etmek; küfür ise Hz. Peygamberi tekzip etmektir.⁵¹ Burada tasdik, haberin kendisi ile özellikle de bu haberi veren kişi ile ilgili olup, gerçek anlamı ise Hz. Peygamberin var olduğunu haber verdiği her şeyin varlığını kabul etmektir. Ancak burada Hz. Peygamberin varlığını haber verdiği şeyler için beş varlık mertebesi bulunmaktadır. Bu mertebeleri bilmeyenler muhaliflerini tekzip ile suçlayarak kolayca tekfir etmişlerdir. Ancak Hz. Peygamber'in haber verdiği bir şeyin bu beş varlık kategorisinden birinde var olduğunu kabul eden bir kimse hiçbir surette tekzip ve tekfir ile suçlanamaz.⁵² Allah Teâlâ'nın sözlerini beş varlık derecesinden birinde kabul eden herkes bunları tasdik etmiş demektir. Bu ayetleri tekzip etmek ise bütün bu manaları reddetmek, Hz. Peygamber'in sözlerinin anlamsız ve yalan olduğunu, bu sözleri söylemekteki amacının dünya menfaati ve insanları aldatmak olduğunu savunmak demektir ki bu da mutlak küfür ve zındıklıktır.⁵³

Gazzâlî'ye göre bir kimseyi tekfir etmek, onun öldürülmesini ve malının alınmasını helal görmek, Müslüman bir kadınla evlenmesine engel olmak ve cehennemde ebedi olarak kalacağına kabul etmek gibi hukuki sonuçları olan bir hükümdür.⁵⁴ Böyle bir hüküm vermek ise tamamen şer'î bir konudur ve ancak nass ile mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de Yahudi ve Hıristiyanların küfrü ile ilgili açık ayetler bulunmaktadır. Bu ayetlerden hareketle kıyas yapmak suretiyle Brahmanlar, düalistler, zındıklar ve dehrîler tekfir edilebilir. Çünkü bunların hepsi Hz. Peygamberi inkâr etmektedirler. Kur'an-ı Kerim'de kâfir oldukları belirtilen toplulukların ortak özelliğinin Hz. Peygamberi yalanlamaları olduğu görülmektedir. O halde bu konuda şöyle bir ilke tespit etmek mümkündür: “Yukarıda zikredilen kâfirlerin hepsi Hz. Peygamberi yalanlamaktadır. O halde her kim Hz. Peygamberi yalanlarsa kâfirdir.”⁵⁵

Gazzâlî tekfir konusunda şu şekilde genel bir ilke tayin etmektedir: “Lâ ilâhe illallah Muhammedü'r-Rasûlullah deyip buna sadakatle bağlı kaldıkları ve buna aykırı bir eylemde bulunmadıkları sürece “ehl-i kible”ye dil uzatmaktan mümkün olduğunca sakınılmalı; mezhepleri ve takip ettikleri yollar ne kadar farklı olursa olsun İslam fırkalarını tekfir etmekten kaçınılmalıdır. Buna aykırı eylemden kasıt ise gerekçesi olsun veya olmasın Hz.

⁵¹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 45-49. İman-tasdik ve küfür-tekzip ilişkisi için bkz. A. Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), s. 25, 55; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam: Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), s. 112-115, 141.

⁵² Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 50.

⁵³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 63.

⁵⁴ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 89.

⁵⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 46-47.

Peygamberin yalan söylemesini caiz görmektir. Bu durumda bile tekfir yolunu seçmek tehlikelidir, susmakta ise herhangi bir tehlike yoktur."⁵⁶ Bu ilkeyi dikkate alarak bir kimsenin tekfir edilmemesiyle hata yapılacak olsa bile bunun, onu tekfir etmekle yapılacak bir hatadan çok daha önemsiz olduğunu Gazzâlî şu sözleri ile ortaya koymaktadır: "*Bin kâfirin hayatını bağışlayarak yapılan bir hata, bir Müslümanın hacamat yaparak kanını dökmekle yapılan hatadan daha önemsizdir.*"⁵⁷ Bu sözleriyle Gazzâlî, Müslümanım dediği sürece hiçbir mezhep mensubunun tekfir edilmemesi gerektiğini, küfrünü açıkça ortaya koymadıkça, küfür anlamına gelecek bir eylemde bulunmaları halinde bile onları tekfir etmekten kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir.

C. Gazzâlî'nin Tekfir Konusundaki Diğer Kriterleri

Gazzâlî tekfir ve te'vil konularında bu şekilde genel bir çerçeve ortaya koyduktan sonra tekfire sebep olabilecek ve olamayacak bazı durumlara açıklık getirmektedir. Bunları maddeler halinde şöyle ifade etmek mümkündür:

1. Gazzâlî'ye göre bir kimseyi tekfir etmeden önce, tekfire konu olan te'vilinin dinin aslından mı yoksa fûrûundan mı olduğuna bakmak gerekir. Ona göre akıl yürütme ve te'vil ile ulaşılan bilgiler dinin temel esasları (asl) veya tâli (fer'î) konular ile ilgili olabilir. Dinin asılları Allah'a, Resulüne ve ahiret gününe iman olmak üzere üçtür. Bunun dışında kalan tüm meseleler fer'î meselelerdir. Tek bir husus dışında fûrûata ilişkin te'villerinden dolayı hiç kimse tekfir edilemez. Tekfire sebep olabilecek tek konu ise Hz. Peygamberden tevatür yoluyla geldiği kesin olarak bilinen dini bir esas (zarûrât-ı dîniyye) inkâr etmektir. Bunun dışındaki tüm meselelerde insanların hata yapmaları mümkündür. Örneğin imamet ve sahabenin durumu ile ilgili konularda bazı insanlar yanlış ve bid'ate düşmüşlerdir. Bu konuda halife tayin etmenin vacip olduğunu savunanlar olduğu gibi vacip olmadığını savunanlar da bulunmaktadır. Her iki görüşü savunanlar da Hz. Peygamberi tekzip etmiş olmadıkları için tekfir edilemezler.⁵⁸ Ancak fer'î meselede bile olsa tekzip söz konusu ise tekfir zorunlu olur. Örneğin bir kimse "*Allah Teâlâ'nın haccedilmesini emrettiği Kâbe Mekke'deki malum bina değildir*" derse veya bir kimse "*Hiz. Âişe'nin ifettsiz olduğunu*" söylerse küfre girmiş olur. Çünkü birinci iddianın aksi tevatüren, ikincisinin aksi de ayetle sabit olmuştur. Zaten Hz. Peygamberi yalanlamadıkça bu tür sözleri söylemek mümkün değildir.⁵⁹

2. Allah'a, Resulüne ve ahiret gününe iman gibi iman esasları ile te'vil edilmesi mümkün olmayan, tevatür ile nakledilen ve aksine herhangi bir delilin bulunmadığı hususları reddetmek açıkça küfürdür. Ancak açıkça inkâr bulunmamakla birlikte temel inanç esasları ile ilgili hususlarda kesin bir delile dayanmadan yapılan

⁵⁶ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 45, 85.

⁵⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, trc. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 2002.

⁵⁸ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 86.

⁵⁹ Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 203.

te'viller, bunları inkâr etmek anlamına gelebilir.⁶⁰ Bunun örneği filozofların “*cismani haşır*” ve “*Allah'ın cüz'iyâtı bilmesi*” konularındaki fikirleridir. Filozoflar bu konulardaki te'villeriyle kesinlik ifade eden delillere dayanmaksızın, sadece zann ve vehimden hareketle ahirette bedenlerin haşredilmesini ve fiziki cezalar görmesini inkâr etmişlerdir. Ancak bedenlerin haşredilmesi ve ruhların iade edilmesini imkânsız görmeleri için hiçbir delilleri yoktur. Öte yandan Allah'ın ilmi ile ilgili olarak, O'nun sadece zatını ve külli şeyleri bilebileceği, cüzi şeyleri bilemeyeceği şeklindeki te'villeri, zikrettiğimiz varlık derecelerinden hiçbirine girmez. Ayrıca hem Kur'an-ı Kerim'de hem de hadislerde cismani haşır ve Allah Teâlâ'nın her şeyi bildiğine dair birçok haber bulunmaktadır. Bu nedenle bu konularda te'vil yapmak mümkün değildir. Zaten onlar te'vil yapmadıklarını, halk bu konularda hakikati anlamaktan aciz olduğu için Kur'an ve hadislerde bu meselelerin onların anlayacağı ve kabul edebileceği şekilde anlatıldığını söylemektedirler. Bundan dolayı, hakikate uygun olmasa bile, Hz. Peygamberin halkın yararına böyle şeyler anlatması caizdir demişlerdir. Onların bu te'villeri tümüyle bâtıldır ve açıkça Hz. Peygamberi açıkça yalanlamak anlamına gelmektedir. Peygamberlik makamını böyle çirkin işlerden tenzih etmek gerekir.⁶¹ Gazzâlî filozofların bu konulardaki yaklaşımının Hz. Peygamberi yalancılıkla suçlamak olduğunu ve dolayısıyla küfür anlamına geldiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu kişilerin önüne Kur'an âyetleri konulduğunda onlar insan zihninin aklî lezzetleri idrak edemediğinden ötürü hissî lezzetlerin örnek verildiğini savunurlar ki bu apaçık küfürdür. Bunu iddia etmek şeriatın faydalarını ortadan kaldırmak, Kur'an'ın nuru ile doğru yola erişme kapısını kapatmak ve peygamberlerin sözünün doğruluğundan uzaklaşmaktır. Böylece onlar, bazı menfaatler nedeniyle yalan söylemeyi mümkün gördüklerinden (peygamberlerin) sözlerine olan güveni ortadan kaldırmışlardır. Bu durum da onlardan gelen sözlerin ve yorumların yalan olduğunu ve bunu bir maslahattan ötürü söylediklerini akla getirmektedir.”⁶²

Kanaatimizce Gazzâlî'nin İslam filozoflarını tekfir etmesini hiçbir surette kabul etmek mümkün değildir. Çünkü onun filozofları tekfir etmesi hem kendi teorisine hem de Hz. Peygamberin yaklaşımına uygun değildir. Eğer filozofları tekfir etmenin gerekçesi gerçekte onların inanç bakımından problemlili olması ise, bu durumda onlara da “münafık”lara yapılan muameleyi yapmak, yani dünyada onları Müslüman olarak kabul etmek ve haklarında bu şekilde hüküm vermek, ahirette ise Allah'ın onlara vadettiği ebedi azabı beklemek daha doğru olurdu. Bu nedenle Gazzâlî'nin filozofları tekfir etmesini dönemin siyasi konjonktürünün bir gereği olarak değerlendirmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz.

Gazzâlî'nin filozofları tekfir etmesinin nedenleri ile ilgili olarak Arpaguş'un tespitlerini de dikkatlere sunmak isteriz: “*Tehafüt*'ün başındaki açıklamaları göz önüne alındığında filozofların tekfir edilmesinde Kur'an ayetlerinin dikkate

⁶⁰ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 88.

⁶¹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 80-81.

⁶² Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 202.

alınmaması gibi dinî sebepler Gazzâlî tarafından ön plana çıkarılmışsa da onların topluma itikadi bakımdan verdikleri zarardan hareketle tekfir edildikleri daha güçlü bir saik olarak ön plana çıkmaktadır. Gazzâlî'nin burada "bir şeyin dine zarar verdiği belli ise o şeyin veya düşünce sahibinin tekfir edilmesi, dinî bir gerekliliktir"⁶³ şeklindeki ilkeyi devreye soktuğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Gazzâlî'nin eserinin sonunda filozofların tekfir edilip edilmemeleri konusunda nihaî bir değerlendirme yapmamış olması ve tekfirin hukukî boyutuyla alakalı olarak "öldürülmelidir" şeklinde bir hüküm ortaya koymaması, onun görüş ve yorumlarının değişik perspektiflerden incelenmesini kaçınılmaz kılmaktadır."⁶⁴

3. Te'vil konusunda dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise, yapılan te'vilin dilin ve ilgili nassın sınırları içerisinde olması ve mütevatir bir nassla çelişmemesidir. Bâtınîlerin Allah Teâlâ'nın bazı sıfatları ile ilgili te'villeri buna örnek verilebilir. Onlar, Allah Teâlâ vücûd, ilim ve vahdaniyyet sıfatları ile muttasıf değildir; bilakis "Allah Teâlâ yaratması ve vermesi itibariyle "bir", başkasına ilim vermesi ve başkasında ilim yaratması itibariyle "âlim", başkasını yaratması ve var etmesi bakımından "var" dır demektedirler. İşte bu tür fikirler mutlak küfürdür, bu fikirleri savunanlar te'vil yaptıklarını iddia etseler bile aslında tekzipçidirler. Zaten Arap dili de bu tarz bir te'vile müsait değildir.⁶⁵

4. Te'vile konu olan nassın mütevatir mi ahad mı olduğunu tespit etmek önem arz etmektedir. Çünkü halk arasında çoğunlukla meşhur haberlerin mütevatir olduğu sanılmaktadır. Tevâtür, Hz. Peygamberin ve meşhur şehirlerin varlığının bilgisi gibi bir şeyin şüphe götürmez bir şekilde bilinmesidir. Bir haberin mütevatir olabilmesi için Hz. Peygamber zamanına varıncaya kadar tüm asırlarda mütevatir olması gerekir. Çünkü bir haberin tevatürü için şart olan râvi sayısında herhangi bir asırda eksiklik bulunabilir. Kur'an-ı Kerim için böyle bir ihtimal olmadığı açıktır. Ancak bunun dışındaki şeyler için bunun bilinmesi zordur. Bunun da ancak konunun uzmanları tarafından tespit edilmesi mümkündür. Öte yandan bir haber tevatür derecesiyle bize ulaşsa bile bazen kesin bilgi sağlamayabilir. Örneğin Râfıziler Hz. Ali'nin halife tayin edilmesininin kendilerince mütevatir haberle sabit olduğunu kabul etmektedirler.⁶⁶ Burada olduğu gibi büyük bir topluluğun yalan üzerinde de birleşebileceğini dikkate almak gerekir. Bu noktada tevâtür derecesine ulaşmayan tüm haberler haber-i vâhid olarak kabul edilir; haber-i vahid ile sabit olan şeyleri inkâr edenler ise tekfir edilemez.⁶⁷

5. İcmâya dayanan bir hususun reddinin tekfiri gerektirip gerektirmeyeceği konusunda dikkatli olunmalıdır. Çünkü icmâ ile sabit olan bir şeyi inkâr eden kimsenin durumu da tartışmalı bir konudur. Bu bakımdan icmânın kat'î bir delil

⁶³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 88-89.

⁶⁴ Hatice Arpağuş, "Gazzâlî'nin Tekfire Bakışı ve Tekfir Kuramına Katkısı", *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri* içinde (Karaman: Karaman İslami İlimler Derneği Yayınları, 2017), s. 245-246.

⁶⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 90.

⁶⁶ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 92-93.

⁶⁷ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 87-88.

olduğunu tespit etmek zordur. Bunu ancak fıkıh usulünü bilenler tespit edebilir. Öte yandan Nazzâm'ın icmâyî bir delil olarak kabul etmemesi de bu konuyu ihtilaflı bir mesele haline getirmiştir.⁶⁸ İcmâ ile ilgili konuların tespit edilmesinde de güçlükler bulunmaktadır. Bir konuda icmânın bulunduğu söz edilebilmesi için bu konu ile ilgili ehil kimselerin (*ehlü'l-hall ve'l-akd*) bir araya gelmiş ve açık bir şekilde fikir birliğine varmış olmaları gerekmektedir. Bazılarına göre bu fikir birliğinin bir asır boyu sürmesi gerekirken, bazılarına göre ise bu fikir birliğinin bir süre devam etmesi yeterlidir. Bazıları ise bu fikir birliğinin oluşması için bir hükümdarın farklı bölgelerde bulunan âlimlere mektup yazması ve fetvâlarını alması şeklinde de olabileceğini belirtmiştir. Bu durumda görüş bildiren âlimlerden birinin daha sonra fikir değiştirmesi halinde, bu icmâyâ dayanarak tekfir edilen bir kişinin durumu ne olur?⁶⁹ Bu gibi hususların tespit edilmesi çok güç olduğundan tekfir konusunda ihtiyatlı olmakta fayda vardır.

6. İnsanları tekfir etmeden önce söyledikleri sözlerin içeriğini de dikkate almak gerekir. Bazı sözler tümüyle bâtlı ve çirkin olsa bile içeriği itibariyle dine vereceği zarar büyük değilse bu sözleri söyleyenleri tekfir etmemek gerekir. Örneğin on ikinci imamı bekleyen bazı Şiiilerin "imam bir mağarada gizlenmiştir, vakti gelince çıkacaktır" demeleri ve her gün onu beklemeleri ancak kendilerine zarar verir. Bundan dolayı tekfir edilmeleri gerekmez.⁷⁰

7. Yapılan te'viller kesinlik arz eden bir delile dayansa bile halk anlayabilecek durumda değilse ve bunları açıklamak zararlı ise kesinlikle açıklamamak gerekir. Bunu açıklamak bid'at olarak kabul edilir. Mu'tezile'nin ru'yetullâhı reddetmesi gibi zann-ı gâlip ile ulaşılan bir te'vil söz konusu ise ve halka bunun açıklanmasının zararlı olup olmadığı kestirilemiyorsa bunu açıklamak yine bid'at olur. Ancak bu kimseler küfürle itham edilmez.⁷¹ Burada Gazzâlî te'vilde hata yapanları, doğru bile olsa zararlı olabilecek te'villeri halka açıklayanları bid'at ve dalalet ehli olmakla suçlamaktadır. Ancak onun bu tabirleriyle tekfir etmeyi değil de ahirette cezalandırılmayı kastettiği açıktır. Onun bu eylemleri dalalet olarak nitelenmesi kendisinin ve "Ehl-i Sünnet" in takip ettiği yoldan ayrılımları, bid'at ehli olarak nitelenmesi ise "selef-i salihin" in kendi dönemlerinde beyan etmedikleri bir şeyi söylemiş ya da gündeme getirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Böylece o, farklı yaklaşımları, hata, dalalet ve bid'atla nitelendirmekte, ancak bu tabirlerin kullanılması onların tekfir edilmelerine değil, ahirette cezalandırılmalarına sebebiyet vermektedir.⁷² Zararlı olma ihtimali çok yüksek olan bazı hususlarda tekfir etmek veya etmemek mümkündür. Örneğin mutasavvıf olduklarını iddia ederek Allah katında ulaştıkları derecelerden dolayı kendilerinden her türlü

⁶⁸ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 87-88.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-İktisâd*, 204-205; *Faysalü't-tefrika*, s. 93.

⁷⁰ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 94-95.

⁷¹ Gazzâlî'nin Ehl-i Sünnet dairesi dışında gördüğü mezhepleri, te'vilde hata yapanları veya halka zararlı olabilecek te'villeri açıklayanları "bid'at ve dalâlet" ehli olarak nitelenmesi ötekileştirmenin ve dışlamanın başka bir yöntemi olarak tartışılması gereken bir konudur. Ancak bu konu çalışmamızın sınırlarını aştığından dolayı bunun detaylarına girmiyoruz.

⁷² Arpaguş, "Gazzâlî'nin Tekfire Bakışı", s. 240.

yükümlülüğün kalktığını iddia edenlerin gerçekten küfre girip girmedikleri tartışılabilir, ama her durumda bunların öldürülmeleri vaciptir. Çünkü böylelerinin dine verdikleri zarar küfrünü açığa vuranlardan çok daha büyüktür. Bunlar zahiren günah işledikleri halde bâtnları itibariyle gûnahtan berî olduklarını iddia etmektedirler. Gerçekte ise bunlar dini kullanarak dini yıkmaya çalışmaktadırlar.⁷³

8. Tekfir konusunda dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da tekfir edilen kişinin durumudur. Eğer bu kimseye, tekfire konu olan haber tevâtüren ulaşmadıysa veya bu kişi mütevâtir haberin şartlarından ve hangi hususların icmâ ile sabit olduğundan haberdar değilse onu tekfir etmemek gerekir. Çünkü bu konular bir iki kitap okumakla bilinebilecek şeyler değildir. Bu konuda ciddî bir zamana ve gayrete ihtiyaç vardır.⁷⁴ Bu bakımdan hiçbir ilmi derinliği olmayan, birkaç kitap okuduktan sonra dini konularda ahkâm kesen kişileri tekfir etmekten mutlak surette kaçınılmalı, haddini aşan konuşmaları cehaletine verilmelidir.

9. Gazzâlî tekfir hükmünü vermenin ancak kendisinin zikrettiği konularda derinlemesine bilgi sahibi olanların işi olduğunu, fıkuhtan başka bir şey bilmeyenlerin önüne geleni tekfir etmesinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Sahip olduğu bilgi ile insanlara meydan okumanın kendini âlim sanan cahillerin bir özelliği olduğuna vurgu yapan Gazzâlî halk arasındaki ihtilafın çoğunlukla böyle kimselerden kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre eğer “âlim geçinen cahiller aradan çekilse halk arasında ihtilaf kalmazdı.”⁷⁵ Kâfirler hakkında gereken hükmün uygulanması ise ulemanın, dinî otorite olarak nitelendirilebilecek Şeyhülislâmlık gibi kurumların ve devlet başkanının uhdesine düşen bir husustur.⁷⁶

10. Tekfiri gerektiren ve gerektirmeyen hususlar bazen kesin olarak, bazen de zann-ı galib ile bilinir. Ancak bazen bir konunun tekfiri gerektirip gerektirmeyeceği konusunda tereddüt edilebilir. Böyle durumlarda tekfir etmemek, bunun yerine susmayı tercih etmek daha doğru bir yaklaşımdır. Bu konularda düşünmeden tekfiri tercih etmek cahillerin yapacağı bir işittir.⁷⁷

11. Tekfir edeni tekfir etmek caiz değildir. Çünkü tekfir eden kişi bu hükmünde hata yapmış olabilir, hata yapan ise tekfir edilmez. Bu konuda Hz. Peygamberin “iki Müslümandan biri diğerini tekfir ederse bu itham mutlaka ikisinden birine raci olur”⁷⁸ hadisini ise “Müslüman olduğunu bilerek” kaydını koyarak değerlendirmek gerekir. Çünkü bu şekilde hataen bir kimseyi tekfir eden kişi onun Hz. Peygamberi

⁷³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 88-89.

⁷⁴ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 93-94.

⁷⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 95.

⁷⁶ Ebû Hâmid, el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-batiniyye*. Çev. A. İlhan (Ankara: TDV Yayınları, 1993), s. 97; Arpaguş, “Gazzâlî'nin Tekfire Bakışı”, s. 249.

⁷⁷ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 90.

⁷⁸ Müslim, İman, 26.

yalanladığını zannederek tekfir etmiştir. Bu durumda tekfir eden kişi küfre girmiş olmaz.⁷⁹

12. Gazzâlî, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Ahmed b. Hanbel gibi belli başlı mezhep imamaları ile Mu'tezile ve diğer mezhep imamalarına muhalefet etmeyi küfür telakki edenleri çok sert bir dille eleştirmektedir. Çünkü ona göre böyle bir şeyi savunmak körü körüne taklitçilik yapmaktır. Eş'ari mezhebine muhalefetinden dolayı bir kimseyi tekfir edenlerin öncelikle Bakillânî'yi tekfir etmesi gerekir. Çünkü o, ilahi sıfatlar konusunda Eş'ari'ye muhalefet etmiştir. Fakat burada niçin Eş'ari değil de Bakillânî tekfir edilmektedir? Eğer zaman itibariyle daha önce geldiği için Eş'ari doğru kabul ediliyorsa bu durumda Mu'tezile'nin her ikisinden daha doğru kabul edilmesi gerekir, çünkü Mu'tezile ilk kelam mezhebidir. Yok, eğer Bakillânî ile Eş'ari arasındaki ihtilafın lafzî bir ihtilaf olduğu ve çok da önemli olmadığı savunuluyorsa bu durumda Allah'ın alîm ve kadîr olduğunu kabul etmekle birlikte ilahi sıfatları reddeden Mu'tezile'ye neden bu kadar acımasızca davranılmaktadır? İşte bu büyük bir çelişkidir.⁸⁰

13. Bazı kelâmî konuları bilmeyen ve imanını delile dayandırmayan kimseleri tekfir eden kelamcılar da tekfir konusunda aşırıya gitmişlerdir. Onlar bunu yapmakla Allah'ın rahmetini daraltmış ve cenneti bir avuç kelamcıya tahsis etmişlerdir. Ayrıca onlar kendilerine ulaşan Hz. Peygamberin sünnetini de tam olarak kavrayabilmiş değillerdir. Çünkü hem Hz. Peygamber döneminde hem de sahabe döneminde hiçbir delil bilmedikleri halde Müslüman olmuş birçok cahil kimsenin Müslüman olduğuna hükmedilmiştir. Bunlar iman ettiği sırada “*âlemin hâdis olduğunun delili cevherlerin arazsız olamamasıdır, Allah'ın sıfatları zatının ne aynı ne de gayridir*” gibi şeyler söyledikleri nakledilmemiştir. Kelamcıların kullandığı bu tür deliller bazı kimselerin iman etmesine vesile olabilir veya kafası karışık ve bazı konularda şüphe içinde olanlara faydalı olabilir. Ancak bu deliller halkın geneli için kafa karıştırıcı olduğu gibi farklı bir fikri savunuların da inadının kökleşmesine sebep olabilir. Zaten hiçbir kelam ve fıkıh tartışmasında bir kelamcının veya fakihin doğruyu anlayarak kendi mezhebini terk ettiği ve karşı tarafın mezhebine döndüğü görülmemiştir.⁸¹

Gazzâlî, tekfir konusunda bu ölçütleri belirledikten sonra insanların başkalarını kolayca tekfir etmelerinin nedenlerine işaret etmektedir. Ona göre tekfir hastalığının temel nedeni taklit, taassup ve cehalettir.⁸² Mezhep içindeki yapı ve durum ile mezhebe mensubiyet zamanla taklit ve taassubu doğurabilir. Mezhebin ulaştığı neticelerin yegâne hakikat olması şeklindeki handikaptan kurtulmanın yolu taklit

⁷⁹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 113.

⁸⁰ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 39-44.

⁸¹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 95-99.

⁸² Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 39.

ve taassuptan uzaklaşmaktan geçmektedir. Kendisinin bundan kurtulduğunu belirten Gazzâlî, herkese de böyle bir hedefe yönelmelerini tavsiye etmektedir.⁸³

Sonuç

Günümüzde genel olarak Müslümanların bir arada barış içinde yaşama konusunda ciddi problemler yaşadığı ortadadır. Neredeyse tüm İslam ülkelerinde mezhep çatışmaları ve terör olayları yaşanmaktadır. Bu tablonun oluşmasında batı karşısındaki son birkaç yüzyıllık mağlubiyetin rolünün ve küresel egemen güçlerin parmağının olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte yaşanan iç savaşların ve mezhep çatışmalarının öznesinin Müslümanların bizzat kendileri olduğu göz ardı edilmemelidir. Neredeyse her mezhebin kendisi dışındaki herkesi tekfir etmesi, dolayısıyla onlarla savaşmayı ve mensuplarını öldürmeyi dini bir hak veya vecibe olarak görmesi bu çatışma ortamını kolayca ortaya çıkarmaktadır. Örneğin günümüzde Şiilerle Sünniler, Vahhâbi/Selefiler ile Tasavvufçular, “Kur’ancı”larla “Hadisçi”ler karşılıklı olarak birbirlerini tekfir edebilmekte ve buldukları ortamın şartlarına göre birbirleriyle mücadele etmektedirler. Ancak Kur’an-ı Kerim’e ve Hz. Peygamberin örneğine baktığımızda, kalplerine iman yerleşmediği halde mü’min olduklarını beyan eden bedevîlerin İslam dairesi içinde kabul edildiğini, açıkça düşmanlık ettikleri halde münafıkların asla ifşa edilmediğini ve dışlanmadığını, Hz. Peygamber’in hangi gerekçe ile olursa olsun İslam’ı kabul ettiğini beyan eden herkesi Müslüman olarak kabul ettiğini ve hayatı boyunca hiç kimseyi tekfir etmediğini görmekteyiz.

Gazzâlî, Kur’an ve sünnetteki bu yaklaşıma uygun olarak farklı mezhep, cemaat ve fikirlerden Müslümanların bir arada yaşayabileceği itikâdî ve siyasi bir çerçeve oluşturmak için çaba göstermiştir. O, kendi yaşadığı dönemde, Müslümanların tekfir konusunda aşırıya gittiklerini ve bunun da ümmetin zayıflaması ve parçalanması ile sonuçlanacağını görmüştür. Bu nedenle kendisi ümmeti bir arada tutacak çerçeveyi “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat” olarak tespit etmekle birlikte bu çerçevenin dışında kalan herkesi tekfir etmemiştir. Bu hususta Gazzâlî, “*Lâ ilahe illallah dedikleri ve buna aykırı bir eylemde bulunmadıkları sürece ehl-i kibleyi tekfir etmekten kaçınmak gerekir*” ilkesine riayet etmeyi tavsiye etmiştir. Dinin temel esasları ve Hz. Peygamber’in varlığını haber verdiği bir şeyi açıkça inkâr etmediği sürece, sadece yaptığı te’vilden dolayı hiç kimsenin tekfir edilemeyeceğini belirten Gazzâlî, te’vilde hata yapanların, ümmetin çoğunluğunun aksine bir fikri savundukları için dalâlet, selefî söyletiğinden farklı bir şey söyledikleri için ise bid’at ile suçlanabileceğini; ancak onlarla ilgili dünyevi bir yaptırım olamayacağını, haklarındaki hükmün ahirette Allah tarafından verileceğini belirtmiştir.

Tekfir konusunda ortaya koyduğu bu ilkelere rağmen Gazzâlî’nin filozofları tekfir etmesi kendi içinde çelişkili ve kabul edilemez bir yaklaşım olarak

⁸³ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Münkizü mine’l-dalâl*. thk. C. Saliba-K. İyad, (Beyrut: Dârü’l-Endülüs, 1967), s. 69-70; Arpaguş, “Gazzâlî’nin Tekfire Bakışı”, s. 238.

değerlendirilebilir. Bununla birlikte onun kendi döneminde Eş'arilik, Maturidilik, Selefilik/Hanbelilik, Mu'tezile ve Şia içerisinde bir birini tekfir edenlere bu yolu kapatması, İslam toplumunun kahir ekseriyetini oluşturan bu mezheplerin barış içinde yaşamasına katkı sunmuştur. Kanaatimizce Gazzâlî'nin dinin temel kaynaklarıyla son derece uyumlu olan bu yaklaşımı, bugün için de hangi mezhep veya cemaatten olursa olsun temel inanç esasları ortak olan tüm Müslümanların bir arada yaşamasına uygun teolojik bir zemin olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el- Arnaûti-Âdil Mürşid, Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 2001.
- Arpaguş, Hatice, "Gazzâlî'nin Tekfire Bakışı ve Tekfir Kuramına Katkısı", *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri* içinde, Karaman: Karaman İslami İlimler Derneği Yayınları, 2017, 237-251.
- Dünya, Süleyman, *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*, İstanbul: Risâle Yayınları, 1992.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *el-Münkizu mine'd-dalâl*, thk. C. Saliba-K. İyad, Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1967.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka*, thk. Riyad Mustafa Abdullah, Beyrut: Daru'l-Hikme, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. H.Z. Hafız, Medine, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Fedâihu'l-batıniyye*. çev. A. İlhan, Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Neşir ve trc. Osman Demir, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Tehâfütü'l-felâsife*. trc. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İslam'da Müsamaha*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İlcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-keâm*. thk. İ. E. Muhammed, Mecmua'tür'-resâili'l-Gazzâlî içinde, Mısır: Mektebetü'T-tevfikiyye, ts., 319-355.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Kânûnu't-te'vîl*, thk. İ. E. Muhammed, Mecmua'tür'-resâili'l-Gazzâlî içinde, Mısır: Mektebetü't-Tevfikiyeye, ts., 623-631.

- Gölcük, Şerafettin- Toprak, Süleyman, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, Konya: Tekin Kitabevi, 2016.
- Gündüz, Şinasi, "Kültürlerarası Barış ve Bir Arada Yaşamının Teolojik Temelleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, (2006) 17-28.
- İbn Fûrek, *Ebû Bekr, Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, nşr. Daniel Gimaret, Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.
- Kâdî Abdülcebbar, Şerhu'l-usûli'l-hamse*, nşr. ve çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınevi, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim, (1982) *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- Okumuş, Mesut, "Gazzâlî'nin Te'vil Anlayışının Gelişim ve Değişim Seyri", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta: S.D.Ü Matbaası, 2014, 51-65.
- Yılmaz, Sabri, *Kelamda Te'vil Sorunu*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.